

А. Г. Василіна

Одеса

ОДЕСА – місто, адміністративний, економічний, культурний центр Одеської області; один із провідних промислових, наукових і культурних осередків України; кліматичний і бальнеологічний курорт. Виконує також функції центру Одеського району. Має статус історичного населеного місця (від 2001). Належить до історико-географічного району Одещина, знаходиться на Причорноморській низовині, північно-західному узбережжі Чорного моря, поблизу Куяльницького лиману, Хаджибейського лиману та Сухого лиману, на перетині шляхів з Пн. та Центр. Європи на Близький Сх. та в Азію, за 489 км від Києва, 39 км від пункту пропуску «Маяки-Удобне» на українсько-молдовському кордоні.

Найвища точка – г. Жевахова (65 м над р. м.). Природно-заповідні території та об'єкти: загальнодержавного значення – Ботанічний сад Одеського національного університету, [Одеський зоологічний парк](#), геологічна пам'ятка природи [Одеські катакомби](#); місцевого значення – ботанічні пам'ятки природи Акація біла (№ 1, 2), Віковий дуб, Гінкго білоба (вул. Пастера; сквер ім. І. Мечникова; Франц. бульвар), Дуб білий, Дуб звичайний (вул. Ясна; провулок Обсерваторний; санаторій «Юність»; Фонтан. дорога), Дуб Лемме, Каштан кінський (вул. Гаванна; вул. Новосільського), Кедр річковий, Липа американська, Липа Лемме, Платан західний (сквер ім. Старостіна; сквер Пале-Рояль, № 1, 2; Сабанєєв міст; сквер Опер. театру, № 1, 2, 3), Платан Пушкіна, Софора японська плакуча, Суворівський, Тис ягідний, Тополя канадська (вул. Дюківська; вул. Торгова), Тополя чорна, пам'ятки садово-парк. мистецтва гідропарк «Лузанівка», дендропарки «Перемога», «Студентський», парки ім. Т. Шевченка, «Дюківський сад», «Міський сад», «Савицький», «Юннатський», Інституту ім. В. Філатова, санаторіїв «Аркадія», ім. М. Горького та ім. В. Чкалова. Є також парки «Грецький», «Космонавтів», «Преображенський», «Стамбульський», «Юність», меморіалу 411-ї берегової батареї та величезна кількість скверів. Для пішохідних прогулянок і занять спортом від пляжу «Ланжерон» до пляжу «Золотий берег» на 16-у станцію Великого Фонтану прокладено Трасу здоров'я (19 км).

Площа міста 162,4 км². За переписом населення 2001, проживали 1 029 049 осіб (складає 92,3 % до 1989); станом на 1 січня 2021 – 1 015 826 осіб. Проживають переважно українці (станом на 2001 – 61,6 %), значну частку становлять росіяни (29 %), є представники понад

130-ти інших національностей, зокрема болгари – 1,7 %, євреї – 1,2 %, молдовани – 0,7 %, білоруси – 0,6 %, вірмени – 0,4 %. 2017 О. зараховано до Національної мережі інтеркультурних міст, що є частиною міжнародної програми Ради Європи «Інтеркультурні міста».

Один з найважливіших транспортних вузлів України. Працює [Одеський морський порт](#); у містах-супутниках Чорноморськ (до 2016 – Іллічівськ; на Сухому лимані) та Южне (на Малому Аджалицькому лимані) – морські порти «Чорноморськ» (до 2017 – Іллічівський морський торговельний порт) і «Південний». Гол. станція Одеської залізниці – Одеса-Головна (відкрита 1865). Діють станції Одеса-Застава I, Одеса-Застава II, Одеса-Західна, Одеса-Мала, Одеса-Пересип, Одеса-Порт, Одеса-Сортувальна, Одеса-Східна, Одеса-Товарна. За 7,5 км від центру міста – міжнар. аеропорт «Одеса». Проходять міжнар. автошляхи Київ–Одеса, Одеса–Мелітополь–Новоазовськ–пункт пропуску «Новоазовськ» (кордон із РФ), Одеса–Рені–кордон із Румунією, Одеса–Кучурган–пункт контролю «Кучурган» (кордон із Молдовою), Одеса–Чорноморськ. У місті перевезення пасажирів здійснюють трамваї, тролейбуси, автобуси, маршрутні таксі, фунікулер та катери.

Адміністративно місто поділено на 4 райони: Приморський (історичний центр та Схід), Київський (Пд.), Малиновський (Захід) і Суворовський (Північ). Історичні місцевості: Застава I, Застава II, Аркадія, Ближні Млини, Бугаївка, Великий Фонтан, Відрада, Воронцовка, Дальні Млини, Дерibasівка, Крива Балка, Куяльник, Ланжерон, Лиманчик, Лузанівка, Люстдорф, Малий Фонтан, Молдованка, Пересип, Сахалінчик, Селище Таїрова, Середній Фонтан, Слобідка, Суднобудівник, Черемушки, Чубаївка та ін.

Міста-побратими: Александрія (Єгипет), Балтімор (шт. Меріленд, США), Ванкувер (провінція Британська Колумбія, Канада), Варна (Болгарія), Генуя (Італія), Єреван, Йокогама (Японія), Кишинів, Колката (шт. Зх. Бенгалія, Індія), Констанца (Румунія), Ліверпуль (Велика Британія), Лодзь (Польща), Марсель (Франція), Нікосія, Оулу (Фінляндія), Пірей (Греція), Регенсбург (Німеччина), Сеґед (Угорщина), Спліт (Хорватія), Стамбул, Хайфа (Ізраїль), Ціндао (Китай); міста-партнери: Брест (Білорусь), Мінськ, Варшава, Гданськ (Польща), Вальпараїсо (Чилі), Відень, Клайпеда (Литва), Ларнака (Кіпр), Марракеш (Марокко), Нінбо (Китай), Таллінн, Тбілісі. В О. – ген. консульства Болгарії, Вірменії, Греції, Китаю, Польщі, Румунії, Туреччини; почесні консульства Австрії, Казахстану, Кіпру, Латвії, Литви, Німеччини, Норвегії, Пд.-Афр. Респ., Пд. Кореї, Сирії, Словаччини, Словенії, Франції, Чорногорії; консульства Грузії та Молдови; представництва МЗС України та Британ. ради в Україні, місія ЄС з прикордон. допомоги Молдові та Україні; Австр. координац. центр «Культурконтакт», Ізраїльський культурний центр, філія Грецького фонду культури, німецькі благодійні фонди «Баварський дім, Одеса» та «Товариство розвитку». На території Одеси та в її околицях виявлено артефакти періоду палеоліту, енеоліту, бронзи (усатівської, ямної, сабатинівської, білозерської культур), кіммерійських, скіфських, сарматських часів. У центрі міста, на г.

Жевахова, у Лузанівці досліджено залишки грецьких поселень 5–3 ст. до н. е. Обстежено також поселення черняхівської культури (3–5 ст.). Від кін. 4 ст. на цих землях кочували тюркські племена. Від серед. 13 ст. – під владою ханів Золотої Орди. На італійських картах 14 ст. на місці сучасної Одеси позначено населений пункт Джінестра. Невдовзі Пн. Причорномор'я відійшло до складу Великого князівства Литовського. У цей період тут існувало поселення Качибей, що вперше згадується в писемних джерелах 1415, а в серед. 15 ст. знелюдніло. Від 1530-х рр. – у межах володінь Османської імперії. Від серед. 18 ст. на місці Качибей у офіційних документах фігурувало поселення Хаджибей (Гаджибей). 1765 збудовано фортецю Єні-Дунья, яку 1789 захопили російські війська. За Ясським мирним договором 1791 Хаджибей відійшов до Російської імперії. 1793 під керівництвом генерал-аншефа О. Суворова та віце-адмірала Й. де Рібаса (обом встановлено пам'ятники) за проектом інженера Ф. де Воллана розпочато спорудження нової фортеці. Тоді ж закладено адміралтейські майстерні Чорноморського гребного (шхерного) флоту (див. [Одеський судноремонтний завод «Україна»](#)).

1794 російська імператриця Катерина II видала рескрипт про перебудову Хаджибей як нового порту. 22 серпня (2 вересня) того ж року закладено перші портові споруди (1849 владою оголошено Днем заснування нового міста; є пам'ятник «Засновникам Одеси»). Поступово, згідно з розробленим 1794 Ф. де Волланом планом, місто набуло прямокутну мережу вулиць зі спрямуванням головних магістралей до моря. Протягом півстоліття, окрім комплексу Одеської фортеці й портового карантину (1807), зведено ансамбль будинків Приморського бульвару (1820–40-і рр.), Воронцовський палац (1826–29; резиденція генерал-губернаторів), напівкруглу площу з унікальними сходами (1830–42), приміщення біржі (1834) та ін. будівлі, що нині є знаковими для міста.

Від 1795 – сучасна назва (тогочасні дослідники вважали, що на цьому місці раніше була давньогрецька колонія Одесс). Від того ж року в місті діяв магістрат, від 1796 – шестиголосна дума. 1796 засновано Одеську товарну біржу, 1801 – перший комерційний банк. 1797 проживали 3455, 1803 – бл. 9 тис., у 1820-х рр. – 50 тис., 1859 – 111 тис. осіб. Від самого початку населення було поліетнічним – у місті й навколо нього селилися українці, росіяни, євреї, молдовани, болгары, греки, французи, італійці, німці, поляки, кримські татари та ін. Наприкінці 18 ст. починається історія одеської медицини; 1829 було відкрито єврейську лікарню (нині Одеська міська клінічна лікарня № 1). 1797–1802 – у складі Новоросійської, 1803–1920 – Херсонської губ. 1803–38 і 1856–1917 місто з найближчими околицями утворювало Одеське градоначальство. 1805–74 – центр Новоросійського краю (містилися резиденція новорос. і бессараб. генерал-губернатора, управління військового, судового й єпархіал. відомств); 1825–1923 – Одеського повіту; 1879–90 – тимчасового генерал-губернаторства; водночас від 1862 – Одеського військового округу. 1806 засновано канатний завод (див. «Стальканат»); наприкінці 1820-х рр. – кондитерську фабрику торгового дому «Брати Крахмальникови» (див. «Одесакондитер»), фортепіанну й палітурну

фабрики; 1844 – чавуноливарний завод Рестеля; 1854 – завод сільськогосподарських машин Й. Гена (див. [Одеський завод сільськогосподарського машинобудування](#)); 1856 – завод Штальберга (див. [Одеський лакофарбовий завод](#)); 1857 – підприємство для виробництва та зберігання вин В. Енно та Ф. Нуво (див. [«Одесавинпром»](#)), чавуноливарні майстерні Я. Мюллера (див. [Одеський завод ковальсько-пресових автоматів](#)), механічний, чавуноливарний і суднобудівний завод товариства «Белліно-Фендеріх». 1810 відкрито міський театр (нині [Одеський національний академічний театр опери та балету](#)); 1817 – Рішельєвський ліцей (1865 реорганізований у Новоросійський університет; нині [Одеський національний університет ім. І. Мечникова](#)); 1825 – міський музей старожитностей (нині Одеський археологічний музей НАНУ); 1830 – міську публічну бібліотеку (нині Одеська національна наукова бібліотека); 1871 – астрономічну обсерваторію (див. [Астрономічна обсерваторія Одеського університету](#)); 1885 – Одеську бактеріологічну станцію (від неї веде свою історію Протичумний Український науково-дослідний інститут ім. І. Мечникова); 1897 – музичне училище (від 1913 – консерваторія; нині [Одеська національна музична академія ім. А. Нежданової](#)); 1899 – музей красних мистецтв (нині [Одеський національний художній музей](#)).

1819–59 місто перебувало на становищі порто-франко, що давало право безмитного продажу й зберігання закордонних товарів. За обсягами експорту зерна місто посідало 1-е м. в Російській імперії (від 1874 – і в Європі), а за загальним товарообігом завдяки переобладнаному порту наприкінці 19 ст. – 2-е м. після С.-Петербурга. У 19 ст. Одеса відіграла значну роль у діяльності декабристів, нац.-визвольній боротьбі грецьких і болгарських народів, громадівських, народницьких та соціал-демократичних рухах. 1823 почали друкувати г. [«Одесскій вѣстникъ»](#) (до 1893; у 1991 видання поновлено). 1839–1922 діяло Одеське товариство історії і старожитностей (1843 відкрито для відвідувачів Музей Одеського товариства історії та старожитностей); 1906–09 – Одеське товариство «Просвіта». 10 (22) квітня 1854 під час Крим. війни місто постраждало від бомбардування англо-франц. ескадри. 1863 почала працювати винокурня М. Шустова (див. [Одеський коньячний завод](#)). У тому ж році засновано Головні залізничні майстерні поруч із паровозним депо для ремонту рухомого складу [Одесько-Балтської залізниці](#) (див. також [Одеський завод важкого кранобудування](#)). 1865 прокладено залізницю від Одеси до Балти (нині Одеської обл.), 1869 – до Єлизаветграда (нині Кропивницький), 1870 – до Києва. 1867 засновано консервну фабрику (див. [Одеський консервний завод дитячого харчування](#)); 1877 – жерстяний завод Д. Вальтуха (див. «Оріон» Машинобудівне виробниче об'єднання); 1881 – майстерні з ремонту та виготовлення дріб. ваг (див. Одеський завод важкого вагобудування); 1884 – Новорос. мех. і чавуноливар. завод (див. Одеський завод радіально-свердлильних верстатів); 1885 – підприємство з виробництва мінерал. солей і кислот (див. Одеський суперфосфатний завод); 1887 – Товариство папер.-джгут. ф-ки (див. Одеська фабрика технічних тканин); 1896 – Південно-російське товариство виноробів Г. Редерера (див. [Одеський завод шампанських](#)

[вин](#)) та Одеський цукрорафінадний завод; 1898 – підприємство з виготовлення пробок і лінолеуму. 1873 відкрито водогін Дністер–Одеса; на поч. 1890-х рр. збудовано каналізацію. За переписом населення 1877, в Одеському градоначальстві мешкали 403 815 осіб (4-е м. в Російській імперії – після С.-Петербурга, Москви та Варшави): за віросповіданням – 225 869 православних, 139 984 юдеї (з них 1049 караїмів), 24 219 католиків, 9571 протестант, 1365 старовірів, 1593 представники ін. християн. течій, 1210 мусульман; водночас 17 395 осіб визнавали себе поляками, 10 247 – німцями, 5086 – греками, 1137 – французами. За Всеросійським переписом населення 1897, проживали 403 815 осіб; станом на 1910 – 506 тис. осіб. На поч. 20 ст. у місті діяли десятки банків, кредитні та страх. контори з величезними капіталами, функціонували консульства низки зарубіжних країн. Тоді ж з'явилося електроосвітлення; 1910 розпочато перевезення пасажирів електричними трамваями. 1903 засновано одеську станцію швидкої допомоги; 1907 організовано перший у Російській імперії аероклуб (1911 створено його ремонтні майстерні, від яких веде історію Одеський авіаційний завод); 1910 введено в експлуатацію підприємство з перероблення копри, насіння кунжуту та льону (див. [Одеський олійно-жировий комбінат](#)).

Багато одеситів підтримали революцію 1905–07. 14–18 червня (27 червня – 1 липня) 1905 в одеській гавані був пришвартований броненосець «Потьомкін», екіпаж якого перейшов на бік повстанців (на Митній площі – пам'ятник «Потьомкінцям – нащадки»). У роки 1-ї світової війни Одеса – основний тилловий центр Румунського фронту. Після Лютневої революції 1917 в місті значно посилювався український національний рух. 21 грудня 1917 Одесу проголошено вільним містом УНР до остаточного розв'язання питання всеросійськими та всеукраїнськими Установчими зборами. 17 січня 1918 після перемоги у зброй. повстанні більшовики проголосили Одеську Радянську Республіку, існування якої 13 березня того ж року припинив наступ австрійсько-німецьких військ. Від грудня 1918 – під контролем десанту антантівських військ. Від 6 квітня 1919 – знову під владою більшовицьких, від 24 серпня того ж року – денікінських загонів. 7 лютого 1920 втретє проголошено радянську владу. Після погромів наприкінці жовтня 1905 та під час воєнних дій 1918–20 значна кількість євреїв емігрувала.

1920–25 – центр Одеської губернії; 1923–30 – Одеської округи; від 1932 – Одеської обл. У міжвоєнні роки швидкими темпами розвивалися Чорномор. пароплавство, торг. флот; засн. 4-у укр. рад. галоген. хім.-фармацевт. ф-ку (див. «Біостимулятор»), авторемонт. завод (див. Одеський завод поршневих кілець), завод «Червона гвардія» (див. Одеський машинобудівний завод), Одеський дослідно-експериментальний гідролізно-агароїдний завод, Одеський консервний завод, Одеський нафтопереробний завод, асфальтобетон. завод, мебл. ф-ку, електростанцію. 1919 відкрито Одеську кіностудію. 1920 проживали 317 тис., 1939 – 600 тис. осіб. Жит. зазнали сталін. репресій. Наприкінці 1930-х рр. друкували 3 обл. газети «Чорноморська комуна» (від 1992 – «Чорноморські новини»), «Большевицкое знамя» (після відновлення незалежності до 2013 видавали під назвою «Юг») і «Молода

гвардія».

Від 5 серпня до 16 жовтня 1941 тривала Одеська оборонна операція 1941; від 26 березня до 14 квітня 1944 – Одеська наступальна операція 1944. Під час румун. окупації (17 жовтня 1941 – 10 квітня 1944) Одеса – центр губернаторства Трансністрія. Діяло підпілля. 22 грудня 1942 запроваджено медаль «За оборону Одеси»; 1965 Одесі присвоєно звання місто-герой. На Алеї Слави – меморіал «Невідомому матросу». Є пам'ятник Героям-льотчикам 69-го винищувал. авіаполку.

У 2-й пол. 20 ст. місто продовжувало розвиватися як великий індустріальний центр, на базі якого був сформований Одеський промисловий вузол. У цей період засновано підприємства: «Одескабель», Одеська швейна фабрика, Одеський завод будівельно-оздоблювальних машин, Одеський завод гумових технічних виробів, Одеський завод мінеральної води «Куяльник», Одеський завод пресів-автоматів «Пресмаш», Одеський завод прецизійних верстатів «Мікрон», Одеський завод фрезерних верстатів, Одеський припортовий завод, Одеський судноремонтний завод № 2. 1998 Одеса першою серед міст країн колиш. СРСР за поширення європ. ідеології отримала «Прапор Честі Ради Європи».

Починаючи з 24 лютого 2022, російські війська з кораблів з акваторії Чорного моря та за допомогою крилатих ракет багаторазово обстрілювали місто. Часто цілями ставали не військові об'єкти, а житлові будівлі та приміщення громадського призначення. До кін. травня від ворожих обстрілів загинули понад 10 цивіл. одеситів, зокрема й тримісячне немовля з мамою і бабусею та чоловік і його вагітна дружина (усі – 23 квітня), 14-річний юнак (2 травня). Велика кількість міських мешканців евакуювалася у центральні й західні області України та за кордон. В Одесі затримали значну кількість ворожих диверсантів. У перший день російської війни проти України та 5 березня українські військові збили 2 російські військові літаки; у лютому–травні – низку крилатих ракет. 30 квітня 2022 з території окупованого Криму за допомогою російського берегового комплексу «Бастіон» завдано ракетного удару по міжнародному аеропорту «Одеса». 9 травня у результаті ракетного обстрілу військових РФ пошкоджено вибуховою хвилею вікна, елементи ліпнини та покрівлі Воронцовського палацу – пам'ятки архітектури національного значення. Того ж дня російська авіація випустила ракети по 3-м складам готової продукції в Суворовському р-ні міста. Через російську атаку 23 липня 2023 в Одесі пошкоджено Спасо-Преображенський собор.

В місті діють Морської біології Інститут НАНУ, Проблем ринку та економіко-екологічних досліджень Інститут НАНУ, Фізико-хімічний інститут ім. О. Богатського НАНУ, Фізико-хімічний інститут захисту навколишнього середовища та людини Міністерства освіти і науки України та НАНУ, Відділ. гідроакустики Інституту геофізики НАНУ; Селекційно-генетичний інститут – Національний центр насіннезнавства та сортовивчення НААНУ; Очних

хвороб і тканинної терапії ім. академіка В. Філатова Інститут НАМНУ, Стоматології та щелепно-лицевої хірургії Інститут НАМНУ; Медицини транспорту Український науково-дослідний інститут, Медичної реабілітації та курортології Український науково-дослідний інститут, Укр. протичум. НДІ ім. І. Мечникова; Морського транспорту Державний проектно-вишукувальний та науково-дослідний інститут «ЧорноморНДІпроект», Морського флоту України Науково-дослідний проектно-конструкторський інститут; Одеський науково-дослідний інститут зв'язку, Одеський науково-дослідний інститут телевізійної техніки; Одеський науково-дослідний інститут судових експертиз. Заклади вищої освіти: Військ. академія (див. Одеські військові навчальні заклади), Держ. університет інтелектуал. технологій і зв'язку (утвор. 2020 на базі Одеської державної академії технічного регулювання та якості й Одес. нац. академії зв'язку, див. Академія зв'язку Українська державна), Одеська державна академія будівництва і архітектури, «Одеська морська академія» Національний університет, Одеський національний технологічний університет (2012 до нього приєднано Одеську державну академію холоду), Одес. муз. академія, «Одеська юридична академія» Національний університет, Одеський державний аграрний університет, Одеський державний екологічний університет, Одеський державний університет внутрішніх справ, Одеський національний економічний університет, Одеський національний медичний університет, Одеський національний морський університет, Одеський національний політехнічний університет, Одес. університет, Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К. Ушинського, Одес. регіон. інститут держ. упр. Нац. академії держ. упр. при Президентові України, Одес. торг.-екон. інститут Київ. торг.-екон. університету, Одеський фаховий коледж мистецтв ім. К. Данькевича, Одеський художній фаховий коледж ім. М. Грекова, Одеський державний музичний ліцей ім. П. Столярського; профес. (профес.-тех.) заклади освіти: Об'єднане вище ПТУ сфери послуг та Училище № 3 Нац. університету «Одес. юрид. академія», Одес. вище профес. училище автомобіл. транспорту, Одес. вище профес. училище мор. турист. сервісу, Одеське вище професійне училище торгівлі та технологій харчування, Одес. профес. училище залізнич. транспорту та будівництва, Одес. ПТУ машинобудування, Одеський професійний ліцей будівництва та архітектури, Одеський професійний ліцей морського транспорту, Одеський професійний ліцей сфери послуг Пд.-укр. педагогічного університету, Одеський професійний ліцей технологій та дизайну. Функціонують 136 середніх навчальних і 122 дошкільні заклади.

Заклади культури: Одеська обласна філармонія, Одеський театр опери та балету, Одеський академічний український музично-драматичний театр ім. В. Василька, Одеський обласний академічний драматичний театр, Одеський академічний обласний театр ляльок, Одеський академічний театр музичної комедії ім. М. Водяного, Одеський театр юного глядача ім. Ю. Олеші, театри «Маски» (див. «Маски-шоу») та на Чайній, Одес. муніцип. театр духової музики ім. О. Саліка, Одес. міський центр хореогр. мистецтва; Одес. наук. б-ка, Одеська

обласна універсальна наукова бібліотека ім. М. Грушевського, Одес. обл. бібліотека для юнацтва ім. В. Маяковського, Одес. обл. дит. бібліотека для дітей ім. В. Катаєва, 40 муніцип. б-к централіз. міських бібліотеч. систем для дорослих і дітей, Одес. обл. центр укр. культури; Одес. археол. музей НАНУ, Одес. військ.-істор. музей (див. Військово-історичний музей Південного оперативного командування), Одес. худож. музей, Одеський історико-краєзнавчий музей (з філією «Меморіал героїчної оборони Одеси 1941» та відділом «Степова Україна» Музей), Одеський літературний музей (з філіями – Паустовського К. Одеський літературно-меморіальний музей і Пушкіна О. Одеський літературно-меморіальний музей), Одеський музей західного та східного мистецтва, Одеський муніципальний музей особистих колекцій ім. О. Блещунова, Одеський музей нумізматики, Реріха М. К. Одеський будинок-музей, Утьосова Л. Одеський муніципальний музей-квартира, «Філікі Етерія» Музей, Музей воскових фігур «У баби Уті», Музей історії органів внутр. справ, Музей кіно на Одес. кіностудії, Музей Одес. мор. порту ім. Ф. де Воллана, Музей сучас. мистецтва О., Музей якорів під відкритим небом, Одес. міська художня галерея. Є 22 комунал. дит. мист. школи. Друкують газети: «Чорноморські новини», «Одеські вісті» (обидві – обласні), «Вечерняя Одесса», «Одесская жизнь», «Пресс-курьер», «На пенсии» та ін.

Лікування здійснюють 26 міських стаціонар. закладів. Місто належить до Причорноморського рекреаційного регіону (див. [Азово-Чорноморські рекреаційні регіони](#)). У місті – 15 будинків відпочинку та санаторіїв (зокрема й Пирогова імені Клінічний санаторій ПрАТ «Укрпрофоздоровниця», а також «Одеса», «Одеський», «Біла акація», «Лермонтовський», «Магнолія», «Червоні зорі», ім. М. Горького, ім. В. Чкалова), 111 готелів, 169 міні-готелів, 61 хостел, 93 апартаменти. Куяльник – один із найстаріших грязевих курортів, що розташ. за 13 км від центру О., біля підніжжя г. Жевахова, на правому березі Куяльниц. лиману. 1833 була побудована «Лікарня грязевих і піщаних лиманських ванн»; 1895 пробурено першу свердловину мінерал. води «Куяльник». Грязі й ропа мають унікал. лікувал. властивості, а мінерал. вода «Куяльник» допомагає при захворюваннях шлунк.-кишк. тракту.

Від 2009 істор. центр міста перебуває в попередньому списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО. Пам'ятки національного значення: комплекс Воронцовського палацу в провулку Воронцовський, № 2 (палац, 1824–29; стайня, 1826–28; бельведер, 1830), стара біржа на Думській площі, № 1 (1834), Сабанські казарми на вул. Канатна, № 23 (1827, 1831, 1941), грец. церква Святої Трійці на вул. Катерининська, № 55 (1808, 1900–08), палац Гагаріна на вул. Ланжеронівська, № 2 (1850-і рр., 1899–1904), будинок Лідерса на вул. Ланжеронівська, № 3 (1820-і рр.), будівля першої Одес. публіч. б-ки й Одес. товариства історії та старожитностей на вул. Ланжеронівська, № 4 (1883–1937), англ. клуб на вул. Ланжеронівська, № 6 (1841–42, кін. 19 ст.), аркада карантинна з баштою у парку ім. Т. Шевченка (1803–07), лютеран. церква св. Павла на вул. Новосельського, № 68 (одес. кірха; 1824–28, 1895–96), міська лікарня з

огорожею на вул. Пастера, № 5 (1804 – 1820-і рр.), міська публічна бібліотека на вул. Пастера, № 13 (1904–07), Примор. сходи на Примор. бульварі (ін. назви: Бульварні, Гігантські, Рішельєвські, Дюківські, Потьомкінські; 1837–41), житл. і громад. будинки на Примор. бульварі, № 1 (1844–1970), 2 (належав Нарішкіну, 1836), 3 (Маріні, Ашкіназі, кін. 19 ст.), 4 (Серато і Верані, 1824–26, серед. 19 ст.), 5 (Лерхе, 1823–26), 6 (Зонтагу, 1826–27, 1850), 10 (Родоконакі, 1823–25, 1860-і рр.), 12 (Золотарьову, Массу, 1820-і рр., 1872), 13 (Маюрову, 1827–28), 14 (Магнеру, 1904–05), 15 (Фуку, Григоровичу, 1828, 1846), будинок Присутствених місць на Примор. бульварі, № 7 (1827–30), готель «Петербурзький» на Примор. бульварі, № 8 (1829–1900), палац на Примор. бульварі, № 9 (1829–30, серед. 19 ст., 1949–53), готель «Лондонський» на Примор. бульварі, № 11 (19 ст.), Палац Абази на вул. Пушкінська, № 9 (1856–58), нова біржа на вул. Пушкінська, № 17 (1894–99), будинок Вучині на вул. Пушкінська, № 19 (1849), комплекс будівель Толстого на Сабанєєвому мосту, № 4 (палац, картинна галерея; 1830), палац Потоцького на вул. Софіївська, 5а (1810, кін. 19 – поч. 20 ст., серед. 20 ст.), палац Каліо на вул. Тираспольська, № 4 (1834, 2-а пол. 19 – поч. 20 ст.), театр опери та балету в провулку Чайковського, № 1 (1884–87), будинок Боффо в провулку Чайковського, № 8 (1844; усі – архітектури), будинок, де містився центр таєм. грец. товариства «Філікі Етерія» у Красному провулку, № 18 (кін. 18 – поч. 19 ст.), могила художника К. Костанді на Другому християн. кладовищі (1921; обидві – історії), пам'ятник генерал-губернатору Новорос. краю А. Рішельє (1826) та погруддя поета О. Пушкіна (1888) на Примор. бульварі, пам'ятники генерал-губернатору Новорос. краю М. Воронцову на Собор. площі (1863) й офтальмологу В. Філатову на Франц. бульварі (1967; усі – монум. мистецтва). Знач. внесок у розвиток одес. архітектури наприкінці 18 – серед. 20 ст. зробили К. Абта, Л.-К. Адамсон, Ф. Боффо, М. Бутович, В. Ванрезант, А. Вейтк, Л. Весселлі, І. Гаврищенко, Ю. Гаюї, Ф. Гонсіоровський, І. Гундіус, К. Даллаква, М. Депп, О. Дігбі, Г. Діхт, Л. Іорінні, П. Йодко, Л. Камбіаджіо, Д. Климов, І. Князєв, І. Козлов, Ф. Коклен, Осип і його син Фелікс Коловичі, І. Константинов, К. Кошелєв, Іван і його сини Давид та Платон Круги, М. Любенков, В. Маас, К. Могильницький, Ф. Моранді, Г. Моргуліс, Г. Морозов, М. Озмідов, М. Позняков, І. Риглер, Ю. Серадзький, Дж. Скудієрі, Дж. Торічеллі, Б. Фан-Дер-Фліс, Є. Ферстер, брати Джованні та Франціско Фраполлі, К. Ходецький, Н. Черкунов, Ф. Шаль, О. Шашін, О. Швенднер, І. Яценко, Б. Бауер, М. Безчастнов, Х. Бейтельсбахер, О. Бернардацці, О. Бертє-Делагард, Л. Белкін, Л. Влодек, Г. Готгельф, В. Домбровський, Ю. Дюпон, І. Жуковський, Ц. Зелінський, М. Замечек, В. Зуєв, В. Кабіольський, П. Клейн, А. Клепинін, В. Короповський, К. Корченев, Л. Котовський, П. Кошлич, В. Кундерт, Ф. Кюнер, С. Ландесман, Г. Лонський, А. Люікс, Д. Мазиров, І. Мальгерб, брати Е. і К. Месснери (див. Месснери), С. Оземболовський, М. Осинський, Л. і Г. Оттони (див. Оттони), А. Панпулов, Ф. Паппе, Я. Пономаренко, К. Попов, Л. Прокопович, В. Прохаска, М. Рейнгерц, А. Рейхенберг, В. Сгибнєв, Х. Скведер, Д. Тележинський, П. Токарєв, М. Толвінський, В. Харламов, М. Шаповаленко, В. Шевальов, Г. Шеврембрандт, А. Юргевич та ін.

Місто є центром єпархій ПЦУ, УПЦ МП, екзархату УГКЦ і дієцезії РКЦ. Є громади Вірм. апостол. церкви, протестантські (адвентистів сьомого дня, євангел. християн-баптистів, християн віри євангельської та ін.), юдеїв і мусульман. Діють православні Одеський Свято-Архангело-Михайлівський жіночий монастир, Одеський Свято-Успенський патріарший чоловічий монастир, Свято-Іллін. та Івер. ікони Божої матері чол. монастирі. Збереглися костели Успіння Пресвятої Діви Марії (1844), св. апостола Петра (1913), Брод. синагога (1863), Свято-Успен. собор, церква ікони Пресвятої Богородиці всіх скорботних радість (обидві – 1869). У 1999 освячено відбудований Спасо-Преображен. собор, що був 1936 розібраний за наказом парт. кер-ва. 2001 збудовано мечеть у мавритан. стилі. За рад. влади було знищено й більшість одес. кладовищ, зокрема Одеське старе (перше) кладовище, Перше євр. кладовище. Багато відомих одеситів поховано на Другому християн. цвинтарі.

Місто було центром спорт. життя Пд. України ще в 19 ст. Першою спортивною організацією в Одесі став Чорноморський яхт-клуб. Одними з перших у Рос. імперії створено гімнастичне товариство та товариство велосипедистів-аматорів. Історія футболу в місті починається 1884, коли вихідці з Великої Британії побудували закрите футбол. поле (навпроти сучас. кіностудії на Франц. бульварі). Від 1910 діяла одес. футбол. ліга. Одес. клуб «Чорноморець» неодноразово здобував найвищі футбол. трофеї у СРСР, Україні, брав участь у міжнародних змаганнях. 1962 жін. волейбол. команда «Джінестра» перемогла у розіграші Кубка європ. чемпіонів, а 1983 здобула Кубок володарів Кубків європ. країн. Кілька разів чемпіоном Суперліги України та володарем Кубка України ставав баскетбол. клуб «БІПА-Одеса». Нині також розвинені легка атлетика, веслувал. спорт, стрільба, фігурне катання, спорт. гімнастика, плавання, фехтування, карате та ін. Діють стадіони «Чорноморець» (гол. спорт. споруда міста; вміщує 34 164 глядачі), «Спартак», «СКА». Майбут. спортсменів готують 19 комунал. дит. шкіл різних категорій. Тут тренувалися спортсмени [О. Баюл](#) (фігурне катання), А. Дорошенко, І. Щетнік (обоє – кульова стрільба), Є. Лапинський, В. Михальчук, Е. Сибіряков, О. Шкурнова (усі – волейбол), Н. Мушта-Олізаренко (біг), М. Ніколаєва (спорт. гімнастика), С. Петренко, Р. Полянський, Ю. Рябчинський (усі – веслування). Багато визначних фігуристів виховала [Г. Змієвська](#).

Серед видатних уродженців – мікробіолог, епідеміолог [М. Гамалія](#) (почес. академік АН СРСР), математик [С. Бернштейн](#), фахівець у галузі ракетно-косміч. техніки [В. Глушко](#) (є погруддя), терапевт М. Стражеско (усі – академік АН СРСР і УРСР), геолог, палеонтолог М. Андрусов (академік ВУАН), хіміки С. Андронаті (академік НАНУ), О. Богатський, М. Полуєтков, лікарі В. Воробйов (усі – академік АН УРСР), К. Терновий, фізик В. Архаров, зоолог-ентомолог В. Васильєв, літературознавець Д. Затонський, правознавець В. Мамутов (усі – академік НАНУ), фізик О. Чаплик, фахівець у галузі електрофізіології М. Штарк (обидва – академік РАН), фізик, астроном Дж. Гамов (чл.-кор. АН СРСР), геофізик М. Аганін, геохімік Є. Бурксер, астроном З. Аксентьєва, мікробіолог Л. Рубенчик, патофізіологи Олег Богомолець (усі – чл.-кор. АН УРСР), О. Резніков, фахівець у галузі металургії В. Баптизманський, хімік М.

Лук'яненко, економіст В. Савчук (усі – чл.-кор. НАНУ), астроном В. Абалакін, фізик І. Неізнаний (обидва – чл.-кор. РАН), конструктор військ. озброєння О. Нудельман (лауреат Ленін., 3-х Сталін. і 2-х Держ. СРСР премій); громад. діяч, меценат Г. Маразлі (є пам'ятник); прозаїки І. Бабель (є пам'ятник), О. Батров, А. Боске, Я. Бріль, Г. Горст, В. Жаботинський, А. Зорич, І. Ільф, В. Інбер, В. Катаєв, Є. Петров, С. Рядченко, Л. Селютина, Г. Яблонська, поети А. Ахматова, Е. Багрицький, В. Бершадський, А. Портенко, поет, перекладач С. Кірсанов, письменниця, перекладачка Л. Левітон, поети-гумористи В. Іванович, К. Сергієнко, прозаїки, поети О. Олійників, Г. Плоткін, І. Рядченко, Ю. Трусів, літературознавці А. Недзвідський, Є. Прісовський; рисувальник, гравер В. Андреев; живописці К. Костанді, Й. Браз, Ф. Рубо (усі – академік С.-Петербур. АМ), В. Одайник (нар. художник УРСР), В. Власов, Г. Павлюк, П. Пархет (усі – засл. художники УРСР), Г. Синиця, В. Філіпенко (обидва – засл. художники України), С. Божій, М. Тодоров (обидва – засл. діячі мистецтв УРСР), М. Алексоматі, О. Ацманчук, В. Бальц, М. Бант, М. Беркос, М. Бодаревський, В. Бондаренко, Є. Буковецький, З. Волковинська, О. Гавдзинська, О. Ганзен, Г. Головков, С. Кишинівський, Г. Мінський, Л. Мучник, В. Розвадовський, О. Ройтбурд, В. Семерньов, Л. Семікіна, О. Стіліануді, В. Цимпаков, графіки О. Постель (засл. діяч мистецтв УРСР), О. Терентьев (засл. художник УРСР), Г. Польовий, скульптори А. Білостоцький (нар. художник УРСР), М. Гельман, Б. Едуардс, художники театру Л. Братченко (нар. художник УРСР), І. Константинова (нар. художник України), Д. Боровський-Бродський, Л. Рабинович, П. Шварц, художниця декор. скла С. Голембовська (засл. художник УРСР); архітектори Г. Барановський, Г. Благодатний, Я. Гольденберг, Ю. Дмитренко, Б. Йофан (нар. арх. СРСР), Є. Катонін, Ф. Кнорре, брати Мойсей і Олександр Лінецькі, А. Мінкус, О. Мунц, Ф. Нестурх, М. Покорний, А. Попов, М. П'ятницький, І. Татієв, Г. Топуз, Ф. Троуп'янський, Л. Чернігів; історик архітектури В. Тимофієнко, мистецтвознавець В. Маркаде; режисери й актори Л. Леонідов (Вольфензон; нар. арт. СРСР), А. Гайдабура, О. Добровольська, режисери Б. Борін (нар. арт. УРСР), І. Гріншпун, М. Казневський (обидва – засл. діячі мистецтв УРСР), Р. Єфименко, режисер, актор, поет Б. Барський (нар. арт. України), актори А. Аркадьєв (Кудерко), Є. Діордієв, В. Добровольський (усі – нар. арт. СРСР), Г. Бабенко, Ю. Березін, Ю. Божек, З. Дегтярьова, А. Квасенко-Ржечицька, Г. Осташевський (усі – нар. арт. УРСР), В. Предаєвич, М. Швідлер (обидві – нар. арт. України), В. Дуклер, К. Загорянська (Кисіль), Ю. Россіна (усі – засл. арт. УРСР), Є. Зарницька (Азгуріді), Н. Тарновецька; артист розмов. жанру, письменник-сатирик М. Жванецький (нар. арт. України та РФ), артист розмов. жанру, актор театру та кіно Р. Карцев (нар. арт. РФ), артист розмов. жанру А. Сова (нар. арт. УРСР), актриса муз. комедії В. Чемена (нар. арт. України); балетмейстери та артисти театру П. Вірський (нар. арт. СРСР), Н. Баришева, Р. Клявін (обоє – нар. арт. УРСР), Г. Ковтун (засл. діяч мистецтв РФСР), Б. Таїров (засл. арт. УРСР); кінорежисери М. Донської (нар. арт. СРСР), А. Федоров (засл. діяч мистецтв УРСР), М. Білінський, В. Лапокниш, кінооператори, режисери Р. Кармен (нар. арт. СРСР), Я. Местечкін (засл. діяч мистецтв УРСР), кінооператор М. Гроссман, кіносценарист Г. Колтунов (засл. діяч мистецтв Таджики. РСР і України), кінорежисер, сценарист Л. Трауберг (засл. діяч

мистецтв РРФСР); театрознавці А. Грін, Р. Єсипенко, кінознавець, художник кіно В. Цирлін; співак, актор Л. Утьосов (є пам'ятник), співаки О. Кривченя, А. Нежданова, Є. Чавдар (усі четверо – нар. арт. СРСР), Я. Тартаков (засл. арт. Респ.), А. Азрікан, О. Колодуб (обоє – засл. арт. РРФСР), Л. Гашинська, В. Ободзинський, Ф. Орешкевич; композитори О. Фельцман (нар. арт. РРФСР), Б. Зільберглейт (засл. діяч мистецтв України), С. Блуменфельд, П. Глушков, О. Коган, диригенти І. Зак (нар. арт. СРСР), Є. Дущенко, В. Петрусь (обидва – нар. арт. УРСР), композитори, диригенти П. Поляков (засл. арт. УРСР), М. Бак, Ю. Русинов, В. Смогитель, В. Фемеліди, композитор, музикознавець М. Шипович, хор. диригенти Д. Загрецький (засл. діяч мистецтв УРСР), А. Серебрі (засл. діяч мистецтв України), композитор, піаніст, диригент К. Данькевич, піаністи Е. Гілельс (обидва – нар. арт. СРСР), М. Старкова (засл. діяч мистецтв УРСР), скрипалі Д. Ойстрах (нар. арт. СРСР), О. Станко (засл. діяч мистецтв України), М. Сікард, скрипаль, диригент Д. Ахшарумов, арфіст Г. Гаазе (засл. арт. УРСР), родина музикантів Могилевських (брати скрипаль Олександр Якович, віолончеліст Давид Якович, трубач Леонід Якович, дочка, внук і правнук останнього – піаністи Серафима Леонідівна, Євген Гедеонович і Олександр Євгенович), скрипк. майстер Л. Добрянський; учасники дисидент. руху подружжя С. Караванський і Н. Строката-Караванська; один із перших авіаторів у Рос. імперії, спортсмен С. Уточкін (є пам'ятник); спортсмени Г. Авдеєнко (стрибки у висоту), М. Авілов (десятиборство), І. Беланов (футбол), Ю. Геллер (шахи), Т. Гуцу (спорт. гімнастика), Я. Железняк (кульова стрільба), М. Мільчев (стенд. стрільба), В. Петренко (фігурне катання), М. Рибальченко (велогонка), А. Терлюга (карате), Ю. Чебан (веслування); промисловець В. Філіпчук і меценат, громад. діяч Б. Литвак (обидва – Герої України). О. – батьківщина 33-х Героїв Рад. Союзу, зокрема Р. Малиновського (удостоєний цього звання двічі), Г. Добровольського (відзначився як льотчик-космонавт), М. Луніна та О. Маринеска (є пам'ятник і спуск його імені; обидва – командири підвод. човнів).

У місті в різний час працювали археолог А. Ашик, педагог К. Ушинський, хірурги М. Пирогов (усі – 19 ст.), М. Скліфософський, математик О. Ляпунов (академік С.-Петербур. АН; є погруддя), мікробіолог І. Мечников (лауреат Нобелів. премії), фізіолог І. Сеченов (обидва – почесні чл. С.-Петербур. АН), хіміки Д. Менделєєв (чл.-кор. С.-Петербур. АН), М. Зелінський, патофізіолог, президент АН УРСР Олександр Богомолець, фахівець у галузі ракетобудування та космонавтики С. Корольов, фізики Л. Мандельштам, І. Тамм, літературознавець, мистецтвознавець М. Алексєєв (усі – академік АН СРСР), офтальмологи В. Філатов (академік СРСР і УРСР), Н. Пучківська (академік НАНУ), історик М. Слабченко (академік ВУАН), астрономи О. Орлов (академік АН УРСР, чл.-кор. АН СРСР), В. Цесевич, математик М. Крейн, економіст М. Мелешкін, зоолог М. Савчук, хіміки В. Назаренко (усі – чл.-кор. АН УРСР), П. Мелікішвілі (чл.-кор. АН СРСР), педіатр Б. Резнік, мікробіолог В. Тульчинська (обоє – чл.-кор. НАНУ), лікар, громад.-політ. і військ. діяч І. Луценко, фахівець у галузі виноградарства та виноробства В. Таїров.

З О. пов'язані життя та діяльність поета, перекладача, композитора П. Ніщинського (Петро Байда; 19 ст.); громад.-політ. діячів, письменників Івана та його сина Юрія Лип, прозаїків Т. Ачимовича, І. Буніна, Д. Буханенка, І. Гайдаєнка, А. Голишева, Б. Гончаренка, Л. Горлецького, Б. Дерев'янка, І. Друкера, Л. Землякова, Г. Карєва, В. Логвиненка, В. Ляковського, Н. Лур'є, М. Майорова, Ф. Мар'єнка, Г. Матійко, Менделе Мойхера-Сфоріма, В. Миколюка, Д. Надіїна, Ю. Олеші, В. Орленка, К. Паустовського, С. Полякова, В. Сагайдака, Д. Сергієвича, М. Сердюкова, Я. Сікорського, М. Суховецького, М. Ткачука, Ю. Усиченка, Р. Феденьова, І. Черкашенка, О. Шелудякова, О. Шеренгового, А. Шишкіна, Є. Штенгелова, Б. Янчука, поета, історика, театр. діяча М. Вороного, драматургів М. Альбиковського, О. Корнійчука (академік АН СРСР і УРСР), М. Куліша, І. Плахтіна, М. Циби, поетів М. Базоєва, Є. Бандуренка, В. Березінського, В. Бошкова, Х. Вайнермана, В. Гетьмана, І. Гордона, А. Губермана, С. Данилова, В. Дзюби, В. Домріна, В. Друзяка, О. Дряміна, С. Зубко, С. Конака, Н. Мовчан-Карпусь, В. Мороза, В. Нарушевича, Б. Нечерди, М. Овчаренка, Н. Палашевської, М. Палієнка, П. Педи, В. Півня, О. Різниченка, С. Стриженюка, В. Трохліба, О. Уварова, Б. Херсонського, П. Щеглова, Н. Щербань, Г. Щіпковського, А. Ярмутьського, поетів, прозаїків Ш. Гольденберга, Г. Захарова, І. Мавроді, І. Маловічка, А. Михайлевського, І. Неверова, В. Рутківського, Б. Сушинського, поетів, прозаїків, літературознавців В. Барладяну-Бирладника, Г. Зленка, літературознавців Г. В'язовського, І. Дузя, М. Левченка, М. Сиротюка, В. Фащенко, прозаїка, літературознавця А. Колісниченка, бібліографа, літературознавця М. Комарова, поета, перекладача В. Вихристенка, перекладачів І. Буше, С. Ковганюка, поета, публіциста В. Гараніна, поета, драматурга І. Геращенко, поета, перекладача А. Глушак; мистецтвознавця, графіка В. Кармазина-Каковського, кінодраматурга, кінознавця Д. Бузька, кінознавця Г. Авенаріуса, театрознавця В. Голоти, музикознавця Ю. Малишева (засл. діяч мистецтв України). 31 жовтня 2019 ЮНЕСКО включила О. до переліку твор. міст світу в галузі літ-ри.

Визначал. роль в мист. житті мали: живописці Е. Вільє Де Ліль-Адан (19 ст.), О. А. Попов, О. Розмарицин (обидва – академік С.-Петербур. АМ), М. Божій (нар. художник СРСР, дійс. чл. АМ СРСР), К. Ломикін (нар. художник УРСР), А. Гавдзинський (нар. художник України), Г. Крижевський, О. О. Попов (обидва – засл. художники УРСР), Д. Крайнів, М. Шелюто (обидва – засл. діячі мистецтв УРСР), Ю. Бершадський, П. Волокидін, О. Гауш, Т. Дворников, М. Жук, Г. Ладиженський, М. Павлюк, В. Синицький, Т. Фраєрман, О. Чемисов, Г. Шполянський, художники театру П. Злочевський (нар. художник УРСР), Л. Альшиць, М. Івницький (обидва – засл. художники УРСР), М. Вилкун (засл. художник України), графіки Н. Густ, А. Ждаха, В. Заузе, скульптори І. Андреолетті, Б. Діба, П. Мітковіцер, Г. Теннер; режисери й актори В. Василько (Міляєв; нар. арт. СРСР), Ю. Величко, М. Комісаров, О. Соломарський (усі – нар. арт. УРСР), І. Загорський (Подзікунов), О. Сулов (Резников), актори В. Владиславський, М. Водяний (обидва – нар. арт. СРСР), Є. Пономаренко (нар. арт. СРСР і УРСР), О. Ананьєв, Д. Борщов, Л. Бугова, Л. Гаккебуш, Д. Голубинський (Тростянський), А. Гончар, Б. Зайцев, А. Крамаренко, О. Луценко, М. Ляров, Г. Мещерська (Пашенко), П. Михайлов, В. Освецимський,

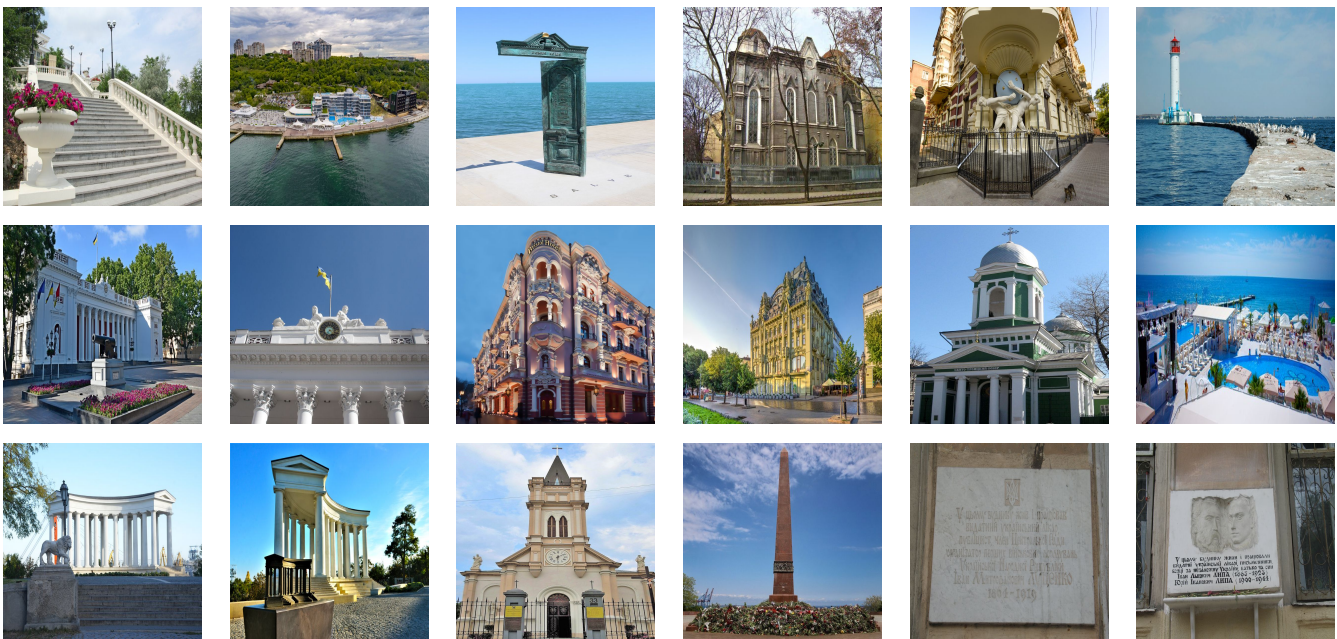
В. Сокирко, І. Твердохліб, В. Туз (усі – нар. арт. УРСР), А. Дриженко, Є. Дембська (обоє – нар. арт. України), Д. Зеркалова, С. Простяков (обоє – нар. арт. РРФСР), І. Замичковський (засл. арт. Респ.), М. Главацька, Л. Задніпровський (Кононенко; обоє – засл. арт. УРСР), В. М'який, Д. Островський (обидва – засл. діячі мистецтв УРСР), подружжя С. Бондарчук і С. Мануйлович, М. Надемський, режисери Б. Мешкіс (нар. арт. УРСР), В. Бортко, Я. Милешко (обидва – засл. діячі мистецтв УРСР), І. Земган (засл. арт. УРСР); актор-гуморист О. Філімонов (нар. арт. України), арт. естради В. Ільченко (засл. арт. РРФСР); балетмейстери та артисти балету В. Вронський (нар. арт. СРСР), М. Петухов (нар. арт. УРСР), М. Трегубов (засл. діяч мистецтв УРСР); співаки І. Кравцов, М. Садовська-Барілотті (Тобілевич; обоє – 19 ст.), М. Гришко, К. Лаптев, Р. Сергієнко, Н. Ткаченко (усі – нар. арт. СРСР), М. Бем, О. Благовидова, А. Бойко, І. Воликівська (Підопригора), В. Гужова, В. Козерацький, О. Колобов, М. Огренич, І. Пономаренко, І. Тоцький, О. Фоменко (усі – нар. арт. УРСР), А. Арсенко (Попсуйшапка; нар. арт. Білорус. РСР), В. Лубенцов, Г. Олійниченко (обоє – нар. арт. РРФСР), В. Лосський (засл. арт. Респ.), О. Жуковська, З. Лисак (обидві – засл. арт. УРСР), З. Залеський, О. Ляров (Гіляров), Д. Мова, Ю. Морфессі, О. Пускова; композитор, культ.-осв. діяч, історик М. Аркас, композитори Д. Крижанівський, П. Сокальський (обидва – 19 ст.), М. Вілінський, Ю. Знатоков, Т. Малюкова-Сидоренко (усі троє – засл. діячі мистецтв УРСР), І. Асєєв, В. Власов (обидва – засл. діячі мистецтв України), П. Молчанов, С. Орфєєв, Я. Файнтух, муз. діяч В. Семенов (засл. діяч мистецтв УРСР), диригенти А. Пазовський (нар. арт. СРСР і УРСР), М. Покровський, Й. Прибик, С. Столерман (усі – нар. арт. УРСР), О. Салік, Я. Скибинський (обидва – нар. арт. України), Б. Афанасьєв (нар. арт. РРФСР), О. Вінницький, І. Кільберг, К. Лопань, О. Пресич (усі – засл. діячі мистецтв УРСР), І. Аркадьєв, піаніст С. Ріхтер (нар. арт. СРСР), альтист, диригент, композитор Я.-Б. Ступка, хор. диригенти В. Кіосе (засл. арт. УРСР), Г. Копосов, К. Пігров (обидва – засл. діячі мистецтв УРСР); кінорежисер, кіносценарист, письменник О. Довженко (нар. арт. РРФСР), кінорежисери, кіносценаристи К. Муратова (нар. арт. УРСР, дійс. чл. НАМУ), О. Муратов (засл. діяч мистецтв УРСР), В. Левін (засл. діяч мистецтв України), Г. Тасін (Розов), кінорежисери Я. Лупій (нар. арт. України), П. Чардинін, кінооператор, кіносценарист В. Авлошенко, кінооператори Г. Александров (обидва – засл. діячі мистецтв УРСР), Г. Айзенберг (засл. діяч мистецтв РРФСР), кінооператор, кінорежисер Вадим (засл. діяч мистецтв УРСР) і його син кінодраматург Дмитро Костроменки, актриса німого кіно В. Холодна (є пам'ятник).

Від 3 липня 1823 до 31 липня 1824 в О. на засланні перебував рос. поет О. Пушкін (окрім погруддя, на вул. Пушкінська – пам'ятник). У 19–20 ст. місто відвідувала значна кількість вітчизн. і іноз. літ. діячів, зокрема М. Гоголь, І. Франко (обом встановлено пам'ятники), М. Коцюбинський, І. Нечуй-Левицький (описав життя укр. інтелігенції в О. у повісті «Над Чорним морем»), Леся Українка, Дніпрова Чайка, В. Короленко, Шолом-Алейхем, К. Батюшков, В. Бенедиктов, М. Гнедич, О. Островський, А. Подолинський, Я. Полонський, П. Свіньїн, В. Туманський, Л. Толстой (є пам'ятник), О. Толстой, А. Чехов, М. Горький, О. Грін, О.

Купрін, В. Маяковський, К. Чуковський, А. Міцкевич (є пам'ятник), М. Емінеску, Т. Драйзер, Марк Твен, І. Вазов, А. Ісаакян та ін. Побував рос. композитор П. Чайковський. На одес. сценах виступали укр. визначні майстри П. Саксаганський, М. Заньковецька, М. Кропивницький, актори С. Бернар, Б. Коклен (обоє – франц.), Е. Дузе (італ.), співаки Ф. Шаляпін, Л. Собінов, В. Висоцький (є пам'ятник; усі – рос.), Е. Карузо (італ.), диригент М. Малько, піаністи О. Гольденвейзер, Д. Шостакович (обидва – рос.), танцювала А. Дункан (амер.). Одес. коріння мають голівуд. актори Вупі Голдберг (справж. – К.-Е. Джонсон), Дж. Депп, Кірк і його син Майкл Дугласи, Л. Ді Капріо, С. Сталлоне, Дж. Франко, режисери С. Поллак, С. Спілберг, амер. співаки Боб Ділан (Р.-А. Циммерман) і С. Тайлер, ілюзіоніст Девід Копперфілд (Д. Коткін).

Значну мист. і турист. цінність також мають: скульптур. паноптикум у дворі Одес. літ. музею (зокрема й виставлена скульптура «Одеська школа», присвячена І. Бабелю, Е. Багрицькому, В. Інбер, В. Катаєву, С. Кірсанову та Ю. Олеші), пам'ятники Т. Шевченку, «Загиблим кораблям», св. рівноапостол. Кирилу та Мефодію, командувачу Чорномор. козац. флотилії А. Головатому, працівникам карного розшуку в післявоєн. О., «Апельсину, що врятував О.», «Будинок Сонця», «Викрадення Європи», «Голос О.», «Дерево кохання», «Дружина моряка», «Золоте дитя», «Лаокоон та його сини», «Одеський час», «Чим більше книг, тим менше страху», пам'ятний знак «Гармата з фрегата "Тигр"», Олександрів. колона, фонтан «Початок початків» та ін. 2014 на вул. Ланжеронівська засн. «Алею зірок Одеси», на якій розміщено імена видат. діячів культури та мистецтва, які народилися або жили й працювали в місті.

Фотоілюстрації

Рекомендована література

1. Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы: 1793–1823. О., 1837;
2. Мурзакевич Н. Н. Одесская старина. О., 1865;
3. Бернштейн С. Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк развития Одессы в связи с Новороссийским краем. О., 1881;
4. Надлер В. К. Одесса в первые годы ее существования. О., 1893;
5. Де-Рибас Л. М. Из прошлого Одессы: Сб. ст. О., 1894;
6. Одесса. 1794–1894: К столетию города. О., 1895;
7. Лернер О. М. Одесская старина: Истор. очерки по данным из архива бывшего новорос. генерал-губернатора. О., 1902;
8. Де-Рибас А. М. Старая Одесса: Истор. очерки и воспоминания. О., 1913 (репринтні вид. – О., 1990 і Москва, 1995); Стара Одеса: архітектура Причорномор'я. О., 1927;
9. Селінов В. І. Архітектурні пам'ятники старої Одеси. О., 1930;
10. Провідник по місту Одеса на 1933 рік. О., 1933;
11. Одесса: Очерк истории города-героя. О., 1957;
12. Курорты Одессы: Справоч. О., 1976;
13. Тимофеев В. И. Одесса: Архит.-истор. очерк. К., 1983;
14. Андриевский Н. Ю., Гайворон А. А., Коляда И. М. Одесса: Путеводитель-справоч. О., 1984;
15. Климат Одессы. Ленинград, 1986;
16. Белоус А. Г., Коляда И. М. Улицы Одессы: Путеводитель-справоч. О., 1987;
17. Есть город у моря: Краевед. сб. об Одессе. О., 1990;
18. Атлас Д. Г. Старая Одесса, ее друзья и недруги. О., 1992;
19. Одесса: Город–агломерация–портово-промышленный комплекс. О., 1994;
20. Болдирев О. В. Одесі – 600: Истор. нарис. О., 1994;
21. Адамян В. М. и др. Очерки развития науки в Одессе. О., 1995;
22. Гончарук Т. Г. История Хаджибея (Одессы). 1415–1795: Популяр. очерк. О., 1997;
23. Самойлов Ф. О. Одеса на зламі століть (кінець XIX – початок XX ст.): Истор.-краєзн. нарис. О., 1998;
24. Сапожников И. В., Сапожникова Г. В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе (1770–1820-е годы). О., 1998;
25. Герлігі П. Одеса: Історія міста, 1794–1914. К., 1999;
26. Гончарук Т. Г. та ін. Хаджибей–Одеса та українське козацтво (1475–1797 роки). О., 1999;
27. Письменники Одещини на межі тисячоліть. О., 1999;

28. Станко В. Н. Історія Одеси. О., 2002;
29. Воронцов М. С. Записки губернатора: Мемуари. О., 2003;
30. Одеський регіон: природа, населення, господарство. О., 2003;
31. Одеса у нових пам'ятниках, меморіальних дошках та будівлях. О., 2004;
32. Глеб-Кошанский Н. Порт и Одесса: из истории порта, города и края. О., 2007;
33. Архитектура старой Одессы: столетие Одессы: Очерки. О., 2007;
34. Тимофієнко В. І. та ін. Історико-містобудівні дослідження Одеси. К., 2008;
35. Романюк В., Черняков И. Что было на месте Одессы? К., 2008;
36. Балух Д. Одесса, которую мы забываем. О., 2008;
37. Сурилов А. Зенит Воронцовской Одессы. О., 2009;
38. Сто великих одеситів. О., 2009;
39. Гінріхс Я. П. Міф Одеси. К., 2011;
40. Добролюбский А. О. Археология Одессы. О., 2012;
41. Новицкий Е. Ю., Добролюбский А. О. Предыстория Одессы: С древнейших времен до начала XIX века. О., 2015;
42. Бабіч О. Путівник по Одесі. Х., 2017;
43. 225 фактів про Одесу. О., 2019;
44. Макаров П. Популярная история Одессы. Х., 2019;
45. Поліщук Я. Фронтрна ідентичність: Одеса ХХ століття. К., 2019.

Бібліографічний опис:

Одеса / А. Г. Васи́ліна // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2022. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-75184>. – Останнє поновлення : 2023.

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).